

SHAXS TASHKILLASHUV BIRLIGI TADQIQOTIDA DINAMIK, STRUKTURAVIY, TIPOLOGIK YONDASHUV

Мирабдуллаева.Ш¹

Mas'ul muallif:

Мирабдуллаева.Ш, O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti dotsenti, ps.f.f.d. (PhD).

Received: 12 Oktabr 2026

Accepted: 17 Oktabr 2026

Published: 22 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Мирабдуллаева.Ш SHAXS TASHKILLASHUV BIRLIGI TADQIQOTIDA DINAMIK, STRUKTURAVIY, TIPOLOGIK YONDASHUV / Мирабдуллаева.Ш // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 10, № 2. — B. 234–237.

1. O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti dotsenti, ps.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Maqolada shaxs tuzilishi haqidagi nazariyalar, shaxs tuzilishi bo'yicha modellar, chet el psixologlarining shaxs tuzilishining mohiyatini ochib berishga qaratilgan yondashuvlari, shaxsning dinamik funksional tuzilishi (strukturasi), shaxs tuzilishiga oid konsepsiyalar, shaxsning rolli tuzilishi, shaxsning ko'p qirrali xususiyatlari, fazilatlar, xislatlari, shaxsning temperamenti, yo'nalganligi, ehtiyoji, qiziqishi, ideallar tizimi, qobiliyatlari, intellektual, irodaviy va emotsional xislatlar ansambli, xarakteri xulq-atvor usullarini va munosabatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, nazariya, model, yondashuv, tuzilma, qiziqish, ideal, irodaviy xususiyatlar, tasavvur, maqsad, dispozitsiya, rolli tuzilma, ijtimoiy tahlil, individual, mohiyat, tizim, biologik shartlanganlik, modifikatsiya, modul.

ДИНАМИЧЕСКИЙ, СТРУКТУРНЫЙ И ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЕДИНИЦЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются теории и модели структуры личности; подходы зарубежных психологов, направленные на раскрытие сущности структуры личности; динамико-функциональная структура личности; концепции, касающиеся структуры личности; ролевая структура; а также многогранные характеристики, качества и черты индивида. Также анализируются темперамент, направленность, потребности, интересы, системы идеалов и способности; совокупность интеллектуальных, волевых и эмоциональных черт; характер, поведенческие модели и взаимоотношения.

Ключевые слова: личность, теория, модель, подход, структура, интерес, идеал, волевые качества, воображение, цель, диспозиция, ролевая структура, социальный анализ, индивид, сущность, система, биологическая обусловленность, модификация, модуль.

DYNAMIC, STRUCTURAL, AND TYPOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE UNIT OF PERSONALITY ORGANIZATION

Abstract. The article examines theories and models of personality structure; approaches by foreign psychologists aimed at revealing the essence of personality structure; the dynamic-functional structure of personality; concepts related to personality structure; role structure; as well as the multifaceted characteristics, qualities, and traits of an individual. Temperament, orientation, needs, interests, systems of ideals, and abilities are also analysed; the combination of intellectual, volitional, and emotional traits; character, behavioral patterns, and relationships.

Keywords: personality, theory, model, approach, structure, interest, ideal, volitional qualities, imagination, goal, disposition, role structure, social analysis, individual, essence, system, biological determinism, modification, module.

Kirish. Shaxs tuzilishining modelini ishlab chiqishdagi muhim qiyinchiliklarning eng asosiy sababi har xil nuqtayi nazarlar mavjudligida yorqin namoyon bo'ladi, ular "shaxsning tuzilishiga ko'ra, substansional va ideal, irsiy va egallaganlik, ijtimoiy va psixologik, somatik va psixologik tomonlariga ega" (V.M.Banshikov). Mulohazadan ko'rinib turibdiki, bunda shaxsning "substansional tomoni" ni irsiy, turmushda egallaganlik, somatik jabhalar bilan taqqoslaganda mustaqil strukturaviy tarkib sifatida alohida reallikka ega emas. Bunday talqin biron bir psixologik hodisani turlicha nuqtayi nazardan izohlash bilan bog'liq bo'lib, yakkahol, ya'ni individual voqelik (reallik) ustida gap borayotganligini bildiradi.

Psixologiya fanida qo'llanilib kelinayotgan va nisbatan barqarorlashgan shaxsni yo'nalganlikka, temperamentga, xarakter va qobiliyatlarga bo'lish yetarli darajada keskin e'tirozlarga sabab bo'layotgani yo'q. Shuning uchun ko'pgina psixologlar umumiy tizimning majmuasini tashkil qiluvchi murakkab xususiyatlarning tuzilishi sifatida qaraydilar va shaxsning yaxlit tavsifini ifodalaydi, deb tushunadilar. A.G.Kovalevning fikricha, temperament tabiiy (irsiy) xususiyatlarning tizimini bildirib keladi, yo'nalganlik - ehtiyoj, qiziqish, ideallar tizimi, qobiliyatlar - intellektual, irodaviy va emotsional xislatlar

ansambli, xarakter - xulq-atvor usullarining va munosabatlarining sintezidir.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, shaxsning murakkab tuzilishiga ega bo'lgan ko'p qirrali xususiyatlari, fazilatlar, xislatlari o'zaro bir-birlarining ichiga singib ketganligi natijasida tabiiy, emotsional, ehtiyojlar, munosabatlar, xulq-atvor usullari to'g'risidagi mulohazalar umumlashmalar umumlashmasidir. Chunki qiziqishlar va ideallarni intellektual, emotsional, irodaviy xususiyatlarisiz tasavvur qilish mumkin bo'lmaganiday, munosabatlar va xulq-atvor usullari ham alohida hukm surishi g'ayritabiiy holatdir.

B.D.Pariginning fikricha, shaxsning statik tuzilishiga quyidagilar kiradi:

- 1) umuminsoniy psixologik xususiyatlar;
- 2) milliy, kasbiy, iqtisodiy, siyosiy, sinfiy birlikka aloqador ijtimoiy o'ziga xos xususiyatlar;
- 3) shaxsning individual betakror xususiyatlari. Bizningcha, olim tomonidan ta'kidlab o'tilgan xususiyatlarning har qaysisi shaxs psixikasida mavjud bo'lib, ular alohida xislatlar guruhi ko'rinishiga ega emasdir.

Yuqorida tahlil qilingan modellarning hech qaysisi sistemali yondashuv doirasidagi hozirgi zamon shaxs strukturasi to'g'risidagi modelga mos kelmas edi. Ushbu modellarning tarkib (jabha) larida nisbiy mustaqil birlik xususiyati aks topmaganligi tufayli bir vaziyatda ular o'zaro tobe elementlarga, ikkinchi hodisalarda esa takroriy xislatlar ko'rinishiga o'xshab ketadi. Shuningdek, shaxs tuzilishi umuman muayyan nazariy yoki amaliy ahamiyatga tomon (jabha) lari bilan ajralib turmaydi. Shuning uchun ta'kidlangan hech bir model psixologik mohiyatini o'zida aks ettiruvchi, jamiyat a'zosi sifatidagi insonning tipiklik va individuallik qiyofalarini tahlil qilishni ta'minlay olmaydi.

Uzoq chet el psixologlarining shaxs tuzilishining mohiyatini ochib berishga qaratilgan ko'pgina yondashuvlari ham yuksak ko'rsatkichlarga erishmaganligi tufayli bu masalani yoritish uchun keskin o'zgarish kiritilmadi. G.Ollport, G.Myurrey, R.Linton, K.Rodgers, A.Maslou va boshqa olimlarning yaqqol shaxsning psixologik mohiyatini tushunchalar tizimi yordami bilan xaspo'shlashi ijobiy izlanish tarzida o'ziga tortadi, lekin unda shaxs "kundalik turmushimizda biz bilgan shaxsning aynan timsolidir" deb ta'riflanadi.

Mazkur ijobiy ezuq niyatlarni amaliyotda qaror toptirishga shaxsning tizimi tashkiliy tomonini baholay olmaslik va ichki omillar rolini bir tomonlama orttirish holati to'sqinlik qiladi. Jumladan, R.Linton shaxs tuzilishini "individuumsa aloqador psixik holatlar va hodisalar tashkiliy agregati" deb talqin qilishni taklif qiladi, buning natijasida ularning shunchaki yig'indisi yuzaga keladi, xolos.

Taniqli AQSH psixologi G.Ollportning fikricha, shaxs "ichki tizim", "dinamik qurilma", "Men", "qandaydir metapsixologik Men" o'zida oldindan maqsad va dispozitsiyani aks ettiruvchi, inson tafakkuri va xulq-atvorida mutanosib ravishda qaror toptiruvchi jonzotdir" [1, 78]. Xuddi shu boisdan shaxsning sinfiy-tarixiy jihatdan yaqqol baholanishi ochilmay qoladi, ijtimoiy tahlil o'rnini psixologik talqin egallaydi chamamda.

Psixologlardan T.Parsons, G.Mid va boshqalar "shaxsning rolli tuzilishi" nomli konsepsiyani ishlab chiqib, odamning yaxlit subyektiv dunyosini, uning psixologik qiyofasini diqqat markazidan, idrok maydonidan chetda qoldiradilar.

Chet el psixologiyasida olimlar diqqatini keyingi yillarda shaxs modelining psixologik omillari tortmoqda, ularning asosiy variantlari G.Ayzenk, R.Kettell konsepsiyalari bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur konsepsiyalar ko'p yoki oz miqdordagi "omillar" (Ayzenkda ular 2-3 ta, Kettellda esa 20 tadan ziyod) ga asoslangan bo'lib, ular muayyan darajada umumlashgan individuallikning yoki shaxs qiyofasini ifodalovchi, psixologik xususiyatlarni aks ettiruvchi ruhiy tizimni qayd qilishga suyanadi. Ammo tub ma'nodagi shaxsning psixologik konsepsiyasi ham individuallik qiyofalarini haqiqiy ijtimoiy-psixologik mohiyatini ochish imkoniyatiga ega emas, chunki xususiyatlarning qonuniy ravishdagi o'zaro aloqalari tavsif qilinmay qolgan.

Ta'kidlangan paradoks sistemasi yondashuv pozitsiyasi orqali izohlanishi mumkin, lekin yaxlit tizimning tavsifisiz ayrim komponentlarning mazmundor tasnifini amalga oshirish imkoniyati yo'q. Darhaqiqat shuning uchun "insonning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari yoki alohida psixologik tizimdan kelib chiqqan holda majmua" deb atashga suyanib ish yuritish orqali hech qanday "shaxs tuzilishi" ni yaratib bo'lmaydi.

B.D.Pariginning qat'iy asoslanib aytishiga ko'ra, shaxsning dinamik strukturasi yetakchi (farqlanuvchi) alomati yaqqol vaqt oraliqiga bog'liqligi, shaxs faoliyati yoki psixikaning muayyan holatiga aloqadorligidir. Shaxsning dinamik strukturasi ikki asosiy jabhaga taalluqligiga, ya'ni psixik holatlarga va xulqqa ishora qilgan B.D.Pariginning mulohazasicha, shaxsning kayfiyati yoki psixologik jihatdan o'zining tayyorgarlik xislati yuksak ahamiyatli yangilanishdir[3, 34].

Olimning talqiniga ko'ra, psixologik tayyorgarlik - bu integral strukturaviy tuzilmadan iborat bo'lib, muayyan vaqt oraliqida inson psixikasining jismlari yo'nalganlik darajasi va tonalligini tavsiflaydi. Psixologik tayyorgarlik o'zining tuzilishi bo'yicha uch xil jabhani qamrab oladi (konstantli, dolzarbli, vaziyatli) va faoliyatda muhim funksiyalarni bajaradi. a) muayyan vaqt birligida individ tomonidan qayta ishlanuvchi va idrok qilinuvchi barcha joriy axborotlarning akkumlyatori; b) inson faolligining tonizatori va regulyatori; v) faoliyat va axborotni qabul qilish ustanovkasi; g) shaxsning qadriyatga yo'nalganlik omili hisoblanadi. Inson hayoti va faoliyatining u yoki bu lahzalarida psixikasining (komponentlari) tarkibiy qismlari bilan sodir bo'lishlikning psixik tayyorgarligi sintetik ravishda birlashgandir. Bu muammo pariginchasicha, psixik tayyorgarlik psixik holatlarning dominantligi degan tushunchaga yaqinlashib qoladi. Vaholanki, shaxsning dinamik va statik tuzilishi munosabatini hisobga olmaydi, psixologik tayyorgarlikning miqdoriy tavsifi yo'llarini ko'rsatib o'tmaydi, natijada uning ko'lami cheksizga aylanib qoladi.

K.K.Platonov tomonidan ilgari surilgan shaxsning dinamik funksional tuzilishi (strukturasi) katta qiziqish uyg'otadi. Olim shaxs xususiyatlarining barcha boyligini qamrab oluvchi, ko'p bosqichli modelini yaratishga intiladi. Shaxs tuzilishining elementlari bo'lib, uning hossalari, xususiyatlari, qiyofasi hisoblanadi. K.K.Platonov shaxs tuzilishining turli

tomonlari bilan o'zaro aloqador to'rt tuzilishga ajratadi:

1) shaxsning axloqiy qiyofasi munosabati va yo'nalganlik birlashtiruvchi ijtimoiy shartlangan osttuzilish.

Bu osttuzilishga aloqador shaxsning xislatlari tabiiy mayllarga bevosita bog'liqligi yo'q va tarbiyaviy yo'l bilan shakllantiriladi.

2) tajribaning osttuzilishi; unga ta'limiy yo'l bilan egallangan bilimlar, malakalar, ko'nikmalar, odatlar kiradi, ammo bu narsa shaxsni qiyofasining biologik shartlangan ta'siri ostida kechadi (K.K.Platonov). Ushbu osttuzilish orqali shaxs insoniyatning tarixiy tajribasi,

3) shaxsning individual xususiyatlari bilan shartlangan ba'zi psixik jarayonlar (xotira tipi, emotsional harakat barqarorligi ko'rsatkichi, mashqlanish yo'li) bilan shakllantiriladi. Biologik shartlangan xususiyatlarning ta'siri yanada aniqroq ko'zga tashlanadi.

4) biologik shartlangan osttuzilish biopsixik xususiyatlarni, fazilatlar, temperament...(shaxsning tipologik xususiyatlarini), jinsiy va yosh xususiyatlar, shuningdek, insonning patologik o'zgarishini birlashtiradi. Bu osttuzilish mashqlantirish orqali shakllantiriladi, miyaning morfologik va fiziologik xususiyatlariga bog'liq. K.K.Platonovning fikricha, bu osttuzilishga shaxs qiyofasi (xususiyatlari) ning asosiy jabhalarini kiritish mumkin.

Qisqacha tahlil qilingan K.K.Platonovning shaxs tuzilishiga oid konsepsiyasi (nazariyasi) keng ko'lamdagi ta'lim va tarbiya amaliyoti bilan jips aloqasi tufayli o'ziga tortadi. Ammo muallif bu borada shaxs va inson to'g'risidagi mulohaza yuritganda uning real xususiyatlari va holatlarini yaqqol ochib bermaydi. Ma'lumki, hozirgi zamonda bir-biridan sezilarli, deyarli farqlanuvchi talqinlar hukm surmoqda, kezi kelganda bahs predmetini sun'iy ravishda o'zgarish hollari uchrab turadi. Uning asarlarini o'rganish jarayonida, shaxs tuzilishi to'g'risidagi mulohazalarda, shaxsning bu muammo funksional psixologik - pedagogik jabha ekanligi oydinlashib boradi, trenirovka, mashqlanish, ta'lim olish yo'li bilan unda u yoki bu hislatlar shakllantiriladi.

K.K.Platonov "shaxsning tomonlari va uning osttuzilishi" [3, 45]. tushunchalarini sinonim sifatida qo'llanilganligini ta'kidlab, uni quyidagicha izohlab beradi: "shaxsning moddiy jabhalari to'g'risida emas, balki funksional tomonlarining o'zaro ta'siri to'g'risida gap boradi". Bundan ko'rinib turibdiki, shaxsning komponentlari, uning xususiyatlari, tuzilishi nimani bildiradi, degan muammoga javob topib bo'lmaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan hodisalarni (vaqtni fazoviy) baholash ontologik asnoda o'z yechimini topa olmaydi. Chunki struktura yaxlit tuzilma bo'lganligi tufayli u hech qachon jabha, tomon va jihatlarining shunchaki majmuasidan iborat bo'lmasligi ravshan. Binobarin, osttuzilish tushunchasini talqin qilishda umumiy qabul qilingan qoidaga ko'ra nisbiy jihatdan mustaqil tarkiblardan tuzilganidan qat'iy nazar u bundan kengroq yaxlitlikning qismi bo'lib hisoblanadi. Ana shu fikrdan kelib chiqqan holda quyidagilarni ko'z o'ngiga keltirish muvofiq: birinchidan, shaxsning ijtimoiy sifatleri o'z xolicha hukm surmaydi, balki yaqqol nerv sistemasida qayd qilinadi, ya'ni tabiiy biologik mexanizmlar yordami bilan amalga oshadi. Ikkinchidan, biologik shartlangan shaxs sifatlarining aksariyati filo va ontogenezda bevosita ijtimoiy shart-sharoitlarning ta'siri ostida shakllanadi. Shuning uchun biologik shartlanganlikning ijtimoiylikdan ajratishni o'zi o'ta murakkab bo'lib, amaliy jihatdan genotip bilan fenotip o'rtasida demarkatsion (fransuzcha demarcation, qat'iy chegara) chiziqli o'tkazish mumkin emas. Uchinchidan, na biologik, na ijtimoiy shartlangan sifatler, fazilatlar, xislatlar inson tomonidan egallanayotgan tajribadan tashqarida namoyon bo'lishi kuzatilmaydi. Shuningdek, insonning o'zlashtiradigan bilimlari, malakalari, ko'nikmalari, odatlarining o'ziga xosligi uning shaxsidagi nuqsonlar kompensatsiyasi ko'pincha axloqiy yo'nalganlik va mayllarga bog'liq. To'rtinchidan, alohida olingan bilim jarayonlarining tipologik xususiyatlari bilan shartlangan shaxs fazilatlarini o'zaro bir-biridan ajratib tahlil qilish ham g'ayritabiiy holatdir. Yuqoridagi mulohazalarning barchasi shaxsda namoyon bo'ladigan xislatlarida o'z ta'sirini, izini qoldiradi.

Xuddi shu boisdan K.K.Platonov tomonidan tavsiya qilingan osttuzilishning tabiiy yaqqol shaxs tuzilmasi majmuasi sifatida qabul qilish o'ta bahslidir. K.K.Platonov bo'yicha shaxsning to'rt "osttuzilish" jabhalari hisoblanadi, chunki turli kontekstdagi ularning har qaysisi shaxs fazilati tariqasida qarash va shunda uning integral tizimini baholash mumkin.

V.S.Merlin ham shaxsning tuzilishi masalasiga alohida ahamiyat bergan olimlardan biri sanaladi. Uningcha, shaxsning qismlariga ajratib talqin qilinmaydigan jabha (komponent) - bu uning xislatlaridir. Ularning har biri muayyan yo'nalganlik mohiyatini o'zida mujassamlashtirgan bo'lib, shaxs munosabatini aks ettiradi. Shunga binoan shaxs ning tuzilishi deganda V.S.Merlin insonning o'z-o'ziga, o'zgalarga, mehnatga u yoki bu munosabatini o'zida birlashtiruvchi shaxs xususiyatlarining tashkiliy va o'zaro aloqadorligini anglatuvchi o'ziga xos "simptomokompleks" ni tushunadi[4, 45].

Olimning muammoga bunday yondashuvi go'yoki juda o'rinli, to'la ashyoviy daliliy tasavvurni vujudga keltiradi. Shaxs tuzilishi muammosini uzil-kesil hal qilinishi, yechimini topish uchun ayrim shartlarga rioya etilishi lozim. Birinchidan, "shaxsning munosabati" tushunchasi mohiyatini yaqqol ochish, ikkinchidan, shaxsning xususiyatlari to'g'risidagi tasavvurlarni detallashtirgan holda ishlab chiqish dardkor. V.S.Merlinning faktlar konstatatsiyasiga binoan "simptomokompleks" shaxs tuzilishining bayoniy va statik tavsifini bildiradi, xolos, holbuki shunday ekan "mazkur ijtimoiy sharoitlarda shaxs tuzilishining rivojlanishi va yuzaga kelishi qonuniylari" o'rnatilishi joiz.

Ko'pgina psixologlarning qarashlarida shaxsning ijtimoiy-psixologik tavsifi qiyofasining tuzilishida yetakchi rol o'ynashi va qayd etishi ta'kidlanadi. Shu jumladan, tadqiqotchi N.I.Reynvaldning fikricha, shaxsning tuzilishi va uning har bir qiyofasi (xislati) uch mezon asosida tahlil qilinishi joiz:

1) orientirovkaning darajasi va anglanganlik xususiyatiga;

2) u yoki bu ehtiyoj holatlarni harakatlantirishning xususiyati hamda tashkiliyligi;

3) paydo bo'lishning jadalligi, jiddiyligi va zo'riqishga, ya'ni insonning emotsional irodaviy, bilishga oid sifatleri nuqtayi nazariga va boshqalar[4, 63].

N.I.Reynvaldning izohlashicha, faoliyatning regulyasiyasida psixik funksiyalarni umumlashgan guruhlashtirish ularning uch o'lovli (mezonli) tasnifining aql (intellekt), hissiyot (emotsiya) va iroda mohiyati zimmasiga tushishi shaxs tuzilishini temperament, xarakter va qobiliyatlarga, ikkinchi tomondan esa ekstraversiya, introversiya omillariga ajratishga barham beradi.

N.I.Reynvaldning ushbu yondashuvi A.R.Luriyaning miya faoliyatining uch blokli roli tasnifiga bevosita mos tushadi, chunonchi, aql (intellekt) ko'p hollarda informatsion blok orqali amalga oshadi, iroda (tashkiliylilik) programmashtirish bloki bilan xilma-xil emotsional holatlar (hissiyot) yuzaga kelishining negizida "energetik" blok yotadi. Aql, hissiyot, iroda va ularni ro'yobga chiqaruvchi miyaning bloklari, harakatlantiruvchilarni emas, balki o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatining uch lahzasini anglatadi.

Xullas, qarashlarning rang-barangligi muammo yechimining har xil variantlari, invariantlari, modifikatsiyalari, modullari va modellari bir davrning o'zida hukm surishini ta'minlaydi hamda sistemali yondashuv majmuasi yuzaga kelishi uchun puxta negiz, mexanizm va barqaror manba hozirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. T., TDPU, 2000
- [2] Karimova V.M. va boshk. Mustaqil fikrlash. - T.: Shark.- 2000.- 112 b.
- [3] Климов Ye.A. Общая психология. М., Питер, 2001 I. Майерс Д. Социальная психология. -СПб.: «Питер»,1999 - 688 с.
- [4] Маклаков А.Г. Общая психология. - М.: Питер. 2003